

Kaszás István

Magyar hadifoglysors Oroszországban, egy kántortanító első világháborús naplója nyomán

„Rabok legyünk, vagy szabadok...?” Nem sok választási lehetősége volt az első világháború során orosz hadifogságba került katonáinknak az Irtisz folyó partján, a szibériai Tobolszk melletti barakklágerben. Körben mocsaras vidék és őserdő, októbertől májusig fagyos idő, szökésre, szabadulásra esély szinte semmi. A napló az oroszországi fogolytáborba került százezrek sorsát villantja fel. Zord körülmények, kevés étel, sok munka és mínusz 30–40 fok hideg, hullámzás a remény és a reményvesztettség között, miközben a járvány tizedeli a fogolytábor lakóit. Eseményt legfeljebb az otthonról kapott levelezőlapok jelentettek az elszürkült, többnyire deres és fagyos hétköznapiakban. Több mint egymillió magyar hadifoglyos sorsa ez az első világháború alatt és után. A háború alatt a legtöbb hadifogolytábor – körülbelül háromszáz – Oroszország területén létesült, ebből hozzávetőleg kettőszázötven Szibériában. A fontosabbak: Arhangelszk, Asztrahany, Akmolinszk, Berezovka, Biszk, Iliev, Isin, Jekatyerinburg¹, Kainszk, Kamenogorszk, Korocsa, Krasz-nojarszk, Novonyikolajevszk, Odessza, Omszk, Petr, Szemipalatyinszk, Tara, Tobolszk, Tomszk, Troick, Tyumen. Sok személyes gondolat és érzelem mozgatja a kántortanító tollát, a gondosan rajzolt betűsorokban. A szépen írt bejegyzések, csak a reményvesztettség és a sikertelen szökési kísérlet utáni, börtönbe zárt időkben lesznek durvábbak és rövidebbek.

Trianon századik évfordulója körül nagyon sokat elmondtak már az első világháborúról. Mit lehet ehhez még hozzátenni? A volt hadifogoly papírjai között található harminchét hadifogolytárs neve és címe közvetlen környezetéből, akikkel együtt raboskodott. A harminchétből tizenkilenc név áthúzva, ők azok, akik soha nem tértek haza. A naplót akár ők is írhatták volna, sorsuk közös volt. Bizonyára ők is ugyanazt mondták volna el, és a papírnak talán bevallották volna egy erdei tisztás magányában, hogy mennyire szenvednek a honvágytól, miként a tanító is tette. A halál közelében neki is csak egyetlen vágya volt: *„hogyan otthon az édes hazai földben nyugodhatnék. Most érzem csak igazán, mi az a honvágy! Be-bemegyek az erdőbe, leülök a tisztáson egy fatönkre, és nézek dél felé, ahol az én kedveseim talán, mint holtat siratnak. Nézek-nézek és kicsorduló könnyeimen keresztül is tisztán látom az én szeretteimet. Istenem-Istenem, mikor juthatok hozzájuk? Hát az én szegény öcsémel mi lesz, hol s merre jár? Az ő sorsa bánt nagyon engem. Úgy*

¹ Aláhúzva azok a táborok, ahol a tanító is raboskodott

szeretném biztonságban tudni, mint a többi kedveseimet.” Annak a tizenkilenc bajtársnak, miként még százezreknek, nem adatott meg, hogy viszontláthassák családjukat. Néhány közelálló harcostársának, mint például a kerényi illetőségű, nyugat-bácskai dr. Szencz Józsefnek, orvosuknak még a halála óráját, temetésének időpontját is leírta a tanító. Az orvos nevét említve még fél évszázad után is könyvezett a túlélő. Ezek a foglyok, éhezés, járvány és fogvacogtató hidegben végzett kemény munka után is magyar katonák maradtak, akik ünnepi alkalomra rendbe szedték kopott katonai ruházatukat, a Himnuszt énekeltek, és dacos reménnyel hallgatták a zenésztársakat, akik a Rákóczi-indulót húzták. Fogságuk előtt bátran harcoló katonák voltak valahányan. Megkésett kötelességemnek tekintem, hogy sorsukról a napló alapján megemlékezzem.

Megsárgult fényképekről is büszke tartással néznek vissza ránk. Igen, a fényképekről, mert ez nem Sztálin, hanem még a békeidők cár atyuskájának Oroszországa, ahol az őr a foglyot Pánnak, úrnak szólítja. No, azért az a kor sem az orosz és magyar nép megbonthatatlan barátságának időszaka. Mégis negyedszázaddal később az derül ki a rengeteg emberéletet követelő fogságról, hogy embersége-sebb, mint a második világháborúban fogságot elszenvedőké, vagy a recski táborba elhurcoltaké, pedig a fogolytáborokban pusztít a tífusz, a skorbut, a kolera, és mínusz 30-fokban, szegényes táplálkozás mellett is dolgoztatják a foglyokat. De írhatnak haza lapot – a cenzúra miatt csak oroszul, németül és franciául – és meg is érkezik a válasz, a szülői házból, barátoktól és barátnőktől. Az otthonról kapott lapok nagy utat jártak be, mert közülük néhányat a tanító haza is hozott magával Szibériából, akárcsak a hadifogolytársakról készült fényképekből, annak ellenére, hogy szökési kísérlete miatt megjárta a börtönt is. A napló is kibírta a hat kemény esztendő, pedig nem lehet mondani, hogy nagyon dicsérte volna a feljegyzés az akkori Oroszországot, és annak katonáit. Bizonyára megérdemelten nevezte a fogságba esett sebesültjeinket leszúró muszkákat *megvadult csordának, vadállatoknak*, mégis maradt hely lelkében a megbocsátásnak. Őreik ugyanúgy fáztak mint ők, legfeljebb kevésbé éheztek. Hat esztendő viszontagságai elég okot adnának arra, hogy a hazatérő hadifogoly, az átélt szörnyűségek és kegyetlenkedések miatt haraggal gondoljon a volt ellenségre. A túlélő az oroszokról soha egy rossz szót nem szólt, legfeljebb ha a televízióban egy lövés eldördült, azonnal felállt és kiment azzal, hogy *„volt nekem ebből épp elég”*.

A napló írója, a kecskeméti születésű Kiss László felsőregmeci református kántortanító 1914. július 20-án a kecskeméti volt császári és királyi 38. gyalogezred katonája lesz. Egy év után a szerbiai frontról – ahol láblövést szenved – ezredével a galíciai frontra kerül. Báró somorjai Lukachich Béla nyugalmazott altábornagy, az ezred egykori parancsnoka így emlékezik meg katonáiról:

„Életem legszebb évei közé sorolom az ezrednél eltöltött időt. Még a békeévek-

ben volt alkalmam Titeket megismerni. Bár néha szilaj és makacs, de mindig hű, őszinte és ragaszkodó a 38-as baka. Megszerettelek Titeket, mintha édes fiaim lennétek... Csodáltalak Titeket a harcokban, bátorságotokat és kitartásotokat a szenvedés és a fájdalom eltűrésében. Évekig harcoltatok így a világháború alatt, rengeteg volt az általatok hozott véráldozat. Bárhol kerültetek a harcba, mindenütt hozzájárultatok a magyar katona világszerte ismert hírnevének az öregbítéséhez. Büszke voltam mindig, és büszke vagyok most is, hogy a 38-asok parancsnoka lehettem. Alig tudtunk visszatartani, mindig előrerohantatok, mindig győzni akartatok.” Az ezredparancsnok ezen utóbbi állítását a napló Galíciában bejegyzett sorai is megerősíti: „annyira előrementünk az üldözésben, hogy saját ágyúink vertek bennünket!”

A napló első része a harcokat és a fogságba esés körülményeit írja le. A foglyok északra, az Onyega- és Ladoga-tó környékére kerülnek, ahol vasutat építenek hónapokon át. A legközelebbi nagyobb város Petrozavodszk. Majd 1916 januárjától 1916 szeptemberéig egyik foglytábortól a másikig utaztatják őket vagonokba zárva – néha oda-vissza – a Vologda – Jaroszlav – Moszkva – Nyizsnij Novgorod – Berezovka – Jekatyerinburg – Novonyikolaevszk – Omszk – Tyumen útvonalon. A végállomás Tobolszk, ahol több mint három és fél évet töltenek el erdőirtással, vasútépítéssel. 1920 nyarán, az orosz polgárháború időszakában Szentpétervárra viszik őket, ahol a tiszteket és „intelligenseket” börtönbe zárják.

A foglyokat 1921 októberében szabadítják fel, és 1921 novemberében érkeznek haza Magyarországra.

A harcok részleteiről, a szuronyrohamokról a későbbiekben a túlélő nagyon visszafogottan beszélt. „Az oroszok hat sorban hosszú szuronyokkal támadtak, mi két sorban rövidebb szuronyokkal szálltunk szembe velük” – mesélte. Az eredeti helyszínen íródott napló, összecseng a Dorombly József *A volt császári és királyi 38. gyalogezred története* című 1936-ban megjelent, íróasztalnál szerkesztett könyvében előadottakkal. A könyv szerzője kiemeli, hogy a nagy túlerővel szemben, a Bug folyónál, Sztarograd és Zabolotzy közelében ezredének katonái milyen hősiességgel küzdöttek a többszörös túlerő ellen, hol védekezve, hol támadva. Ingadozó hadi helyzet volt a jellemző 1915 nyarán Galíciában, ahová Szerbiából a 38-asokat vezényelték. Még márciusban az oroszok, elfoglalták Przemyszl erődjét, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia százhuszezer katonája esett hadifogságba. A központi hatalmak ellenoffenzívát kezdeményeztek, és 1915. május 2-án hajnalban komoly tüzérségi támogatással megkezdődött a támadás. Gorlice mellett sikerült áttörni az orosz vonalakat, akik a Prut és a Dnyeszter mellé vonultak vissza. A központi hatalmak folytatták az előrenyomulást, és június 3-án visszafoglalták Przemyszl. E harcok közben a Nyugat-Bugnál Sztarograddal szemben az oroszok értek el átmeneti sikereket a Bug keleti partjának környékén, ahol a 68-asok és a

38-asok is állomásoztak. Vezérkarunk így látta az 1915. július 20–21-i eseményeket, amikor is a tanító fogságba esett: „Az esti órákban az oroszok heves ellentámadásokat indítottak az ezred, valamint a jobbra zárkózó 68-asok és a balra csatlakozó 30. honvéd gyalogezred ellen, amelyek eleinte véresen összeomlottak. Egy támadás közvetlen 21 óra után a 68-asok balszárnya ellen végül is sikerrel járt. Az oroszok áttörték a 68-asok arcvonalát. A visszavett csapatok kb. ezer lépésnyire, egyes részek pedig egészen Zdziarki-ig mentek vissza. A 38-asok jobbszárnya ezáltal teljesen fedezetlen maradt, úgyhogy rövidesen orosz járőrök bukkantak fel az ezred arcvonala mögött. A jobb szárnyon levő 6. század erre arcvonallal keletnek fordult, az ezredparancsnokság pedig két szakasszal meghosszabbította ezt a veszélyeztetett jobbszárnyát. Az oroszok ez ellen a hátrakanyarított szárny ellen éjjel 24 óra és 21-én reggel 2 óra között összesen 9 rohamot intéztek, amelyek mind visszaverettek. 2 óra 15 perckor az oroszok újból, és most már kb. 2 ezrednyi erővel félkörben támadták az ezred állásait. A kétségbeesetten védekező 6. századot úgyszólván legázolták, azután pedig igyekeztek az egész arcvonalat felgöngyölíteni. Az állások ezek után nem voltak többé tarthatók. A századok szívósan védekezve hátráltak Starograd felé. A balszárnyon levő 13. és 16. század hősie ellenállása megkönnyítette ugyan a többi századok visszavonulását, megakadályozni azonban már nem tudták, hogy az oroszok részben be ne kerítsék, és így le ne mészárolják, vagy foglyul ne ejtsék azokat.”

A távoli magaslat biztonságából az eseményeket távcsövön követő hadvezetéssel ellentétben a tanító ott volt a pokoli forgatagban, a szuronnyal is vívott közelharokban, amint a 38-asok rohamra indulnak a Bug folyó keleti partján:

„Hajnalban rövid tüzelés után megsturmoltuk² az orosz dekungokat³. Az oroszok megfutamodtak, mert a mi jobb szárnyunk, amelyen én is voltam, oldalba támadtuk az orosz dekungokat. Itt nem volt sok veszteségünk, egypár ember meghalt és néhány megsebesült. Annyira előrementünk az üldözésben, hogy saját ágyúink vertek bennünket! Tovább nem bírtunk menni, mert tiszt egyáltalán nem volt velünk. Így egy cserjés szélén eldekungoltuk⁴ magunkat. Midőn ezt észrevette, az ellenség visszafordult és támadást kezdett, sőt az ágyúzást is megkezdte, ekkor parancsot kaptunk hátulról, hogy vonuljunk vissza. Folytonos tűzben megkezdtük a visszavonulást, s az erdő szélén kerestük a helyet az újabb följejlődésre. Három helyen is eldekungoltuk magunkat, de mindig otthagytuk, míg végre alkonyatkor egy erdő szélén állottunk meg. Közel hozzánk a 68-asokat megverték a muszkák, s sturmolni kezdték őket, a mi századunkat küldték segítségükre a balszárnyon.

² megrohamoztuk

³ fedezékeket

⁴ elsáncoltuk magunkat

Visszanyomtuk őket, de a 68-asokat mégis szétverték, s éjjél felé visszavonultak teljesen, mi pedig az erdő árkában foglaltunk állást, majd feljebb mentünk a jobb szárny felé. Midőn a 68-as visszavonult, megszakadt az összeköttetés a jobb szárnyon a Bug folyóig. Éjjél felé visszavonták a harmincas honvédeket is, úgy hogy ekkor minket már 3 oldalról körülvettek a muszkák, s mi csak heves tüzeléssel⁵ tarthattuk vissza őket kb. éjjélig, illetve éjjél után 1-2 óráig.⁶ Míg volt lőszer, addig lőttek, imádkoztak és kitartottak. Éjjél tájt vége lett mindennek. Súlyos sebesülteiknek az ellenséges szuronyok adtak megváltást, a többieket előbb egy csűrbe terelték, majd vasúti vagonba hajszolták fel őket.

„Ekkor az orosz általános támadást kezdett és a jobb- és a balszárnyat oldalba kapva sturmolt és hátra támadt minket. Lőttünk 20-25 percig hevesen, de midőn az oroszok három oldalról és hátulról is közeledtek, kénytelenek voltunk kiugrálni az árokból, és megkezdtük a visszavonulást, melynél borzasztóbbat még nem láttam. A hátunk megett volt egy erdei út kissé srégen⁷, ezen még nem volt muszka. Itt 40-50-en vonultunk vissza, de az oroszok folyton a nyomunkban voltak. Mi lőttünk olykor vissza, és ők is folyton lőttek utánunk. Így tartott ez a hajsza jó másfél kilométeren át a Bug folyóig, de oda az egészségből már csak 5-6-an értünk, a többi részint megsebesült, részint meghalt. Ott már voltak többen és mondták nincs menekülés, mert a hidak le vannak rombolva. Néhányan át akartak kelni a folyón, de részint a víz erős sodra elkapta s így beleveszett a vízbe, másrészt, aki átért, a túlsó meredek partról lelőtték az éppen odaérkező oroszok.”

„Majd lerohantak a muszkák a partra tüzelve-sturmolva. Nem volt már menekülés, leraktuk a fegyvert, hogy megadjuk magunkat. Azonban az elvadult csorda nem lát, nem hall, s kezdte leszurkálni az embereket. Éppen az előttem valót is leszúrta egy vadállat, amint a másik oldalra akart átmenni ahol már a foglyok voltak, leszúrta és a szuronyról a vízbe lökte, s még egyet utána is lőtt. Erre én visszaugrottam a pár lépésre hátrább levő fegyverekhez gondolván: olyan olcsón nem adom az üzletet, hiszen magamnak is többre van. Ekkor ért oda egy orosz tiszt, aki a kardlapja és egypár jobtvojmaty⁸ kíséretében lecsendesítette az öldöklő bandát. Leszereltek bennünket, csak a hátizsák és a köpeny maradt nálam. Elhajtottak bennünket csoportonként észak felé. Minket egy nagyobb csoporthoz csatol-

⁵ A tanító azt mondta, hogy nem tudtak arról, hogy robbanó dum-dum löszert kaptak, ami találat esetén rendkívül súlyos sérülést okoz. Ezért(?) az oroszok a magukat megadó katonáink közül sokat megöltek.

⁶ Az ütközet leírása összhangban van a 38-as ezred történetét leíró könyv (szerző Doromby József 1935.) 122–125. oldalán olvashatókkal.

⁷ ferdén

⁸ b* meg anyád

tak. Amerre csak mentünk halottak és sebesültek voltak az úton, több nekik, mint nekünk. Az úton midőn észak felé haladtunk a mieink ágyúzni kezdtek, s közénk is hullott a lövedék mivel az oroszokkal vegyesen voltunk, de jelentékeny kárt nem csináltak köztünk. Egy félóra mars⁹ után az orosz kötőzöhelyre értünk. Itt már nagyobb csoportokkal találkoztunk. Kap. Reisner, hadnagy s több kadét s zászlós. Körülbelül háromszázkilencven 38-as és hatvan-hetven 29-es honvéd, néhány 68-as lett fogoly itt. Hajnal három lehetett midőn elfogtak bennünket. Észak majd kelet felé 25-30 kilométert aznap esőben, sárban. Egy majornál találkoztam Sándorral, aki a karján és bal oldalán könnyebben sérült. Itt ők, mint sebesültek elmaradtak. Mink egy faluba értünk, s egypár csűrben lefeküdtünk.”

A tanító e háborús forгатagban találkozott testvéröccsével, Sándorral. Az első világháború idején ezredeinket területi elv alapján szervezték. A 38-asok Kecskemétről és környékéről, a 68-asok Szolnokról és környékéről valók voltak. Ez a területi elv a bajtársiasságot bizonyára erősítette, de egy-egy ezredünk felmorzsolódása, néha egy-egy falu, élete virágában levő férfinépességének elvesztését is jelenthette.

A fogságba esés után először Kijeven, Kurszkon, Moszkván és Szentpéterváron át Karélia felé szállították a foglyokat, vasútvonalat építeni. A munkáért némi pénz is kaptak. *„Erős hideg. Az emberek fagyott orral, fagyott térdel jöttek be a munkáról.”*

A tífusz és skorbut közötti kegyelmi időben csája, kevés cukorral, és háromnegyed font savanyú kenyér. Tíz, a kanalát remegve markoló kéz hajol fegyelmezetten, sorára várva egy lábas fölé. Következik hat év erdőirtás, vasútépítés Oroszországban, Szibériában. Farkasok üvöltését hallgatva, távoli vadonok megszelídítőiként csonttá soványodtak. A tanító csak jóval később szerzett tudomást arról, hogy életjelt adó üzenetét otthon megkapták, sőt a *Tanítók Lapja* 1915. szeptember 16-i száma is hírt ad róla:

„Kiss László felsőregmeczi ref. tanító, a 38. gy. ezr. tartalékos, aki a háború első napjától állandóan hadiszolgálatban volt, Szerbiából súlyosan sebesülve jött vissza, sebének gyógyulása után az északi harctérre ment, hol júl. 20-án, egy véres éjjeli ütközet alkalmával eltűnt. A holtnak hitt végre aug. 23-án írt orosz fogságból, hogy egészséges. Végzetlen az, hogy becsületesen megtette kötelességét egy éven keresztül, nem rajta múlt, hogy szent ügyünket nem védhette továbbra is. (Petrasovics Anna, felsőregmeczi gk. tanítónő.)”

A közelebbi nagyobb város barakk táboruktól hatvan kilométerre levő Petrozavodszk, amit a svédek a 16. században még Onyegaborgnak hívtak. 1915 augusztusától év végéig voltak itt teljes reménytelenségben. *„Tavasza mindkét tudóm*

⁹ menet

tönkremegy; és ha itt maradunk, mire a hó elolvad, engem szépen eltemetnek ez átkozott földbe. Tehát nincs irgalom és kegyelem számomra, ki a harctéren százak közül egyedül maradtam meg? Most itt nyomorultan, gyáván el kell pusztulnom! Ha béke lenne hamarosan, hogy tavasz előtt hazamehetnék, még sikerülne talán nyomorult porhüvelyemet hazacipelni.” A Szibériába tartó szenvedésteli utazás nyolc és fél hónapig tartott. 1916 januárjában indulnak, az utat többször megszakítják. „Minket állítólag Szibériába visznek. A fene bánja.” Fogolytáborok során át visz oda az út. A Vologda – Moszkva – Nyizsnij Novgorod – Jekatyerinburg – Omszk – Tyumen útvonalon át, az Irtisz folyó melletti Tobolszkba érkeznek 1916. szeptember közepén, ahol 1920. júniusáig raboskodnak. Erdőt irtanak, földmunkát végeznek. Szedi az áldozatait közöttük a tífusz, kolera, skorbut és a fogyatkozó remény. Ha az ellátás nem is javul Tobolszkban, az általános orvos mellett, orosz fogorvos is rendelkezésükre áll, és időnként segélyszervezetek adománya eljut hozzájuk. „Rácz János zenekara játszott, mint általában hetenként szokott. Ő játszik, mi pedig elmerengve a múltakon, hallgatjuk. Egy-egy darabja szíveink mélyén lappangó, régi, kedves emlékeket elevenít fel. »Idegen itt nekem minden...«¹⁰ Oly igazán tudna sírni az ember rajta, ha nem volna már fásulva, s ha még könnyeink lennének.”

Az ünnepekről, amelyek fényt hoznak a sűrke hétköznapok után, eleinte még megemlékeznek: 1915 december 25. „Rettenetes hidegek, 35–40 fok. Karácsonyeste, de nagyon szomorú karácsony. Az emberek mindkét nap dolgoznak este.” 1916. április 23. „Itt a Húsvét, s mi egyhangú nyomorúságban szenvedünk itt a bűdös barakkokban. Nincs hát már isteni csoda sem, amely megmenthetne bennünket e nyomorult helyzetből. Átkozott élet! Nyomor, betegség és általános elcsüggedés között esszük keserves menázsinkat¹¹. Húsvét-Húsvét! Te a feltámadás és megújulás napja – tőled mi többet vártunk.” 1916. karácsony. „Istentiszteletet tartotunk fél tízkor. Vételeztünk másfél font császárhúst és fehér kenyeret a civil foglyok adományából. Reggel Rácz bandája muzsikált felkelésünk előtt. –25–30 fok hideg általában.” Majd 1917. május 8. „Húsvét, reggel istentisztelet.” Az 1917. évi karácsonyról más csak annyi áll: „csendes hideg,”

Az elkövetkezendő három évben megfogyatkozik az írás, ünnepeket már egyáltalán nem említ. Van úgy, hogy fél évig sincs bejegyzés. Az addig gyönyörű, többnyire előre dőlő betűk, eldurvulnak, már nem tollal, hanem tompa végű ceruzával olvasható a bejegyzés. A tanító két szökési kísérletét mesélte otthon, de a szibériairól nem ír semmit, csak a szentpéterváriról. Naplója vége felé, a hetvenyedik oldalon, talán egy átvizsgálás utáni orosz bepecsételés látható.

¹⁰ magyar nóta

¹¹ főétkezés, élelmezés

A hadifoglyok ellátása, élet- és munkakörülményeik

Az élelmezés volt az egyik legfontosabb feltétele a túlélésnek. Sokan haltak meg a foglyok közül azért, mert a rossz táplálkozás miatt legyengült szervezetük nem tudta legyűrni a betegségeket. Az alábbi kiemelések a fogságba estettek szegényes ellátását igazolják.

1915. július 21. (fogságba esésének napja) harminc kilométer gyaloglás után: *„Kenyeret, teát cukrot faszoltunk. Dél felé, konzervlevest kaptunk.”* Kurszk 1915. július 27. *„Reggel, ha ügyeskedtünk kaptunk egy kis meleg vizet, s vettünk teát cukrot és csájáztunk.”*¹² *Kenyeret tíz emberenként faszoltunk*¹³, *körülbelül egy-két fontot. (Egy font körülbelül negyven dekagramm). Ebédet tíz ember egy tálban kap kevés üres levest, tán kása és krumplic volt mutatva neki, s négy-hat deka hús benne emberenként. Aztán kaptunk kását keményre főzve, s tíz ember részére (kb. két-három font megfőzve) egy evőkanál avas faggyút vagy hájat hagymán kisütve. Este üres leves, rántás nélkül. Ez a mindennapi menázi.”*

Moszkva környékén, utazás során 1915. augusztus 2. *„A menázsink nagyon gyenge, mert fehér kenyeret faszolunk csak, többet semmit, olykor kevés szalonnát. Néha huszonöt kopek menázi pénzt is kapunk, ha a legénység nagyon dühös.”*

Onyega-tó környéke, 1915. augusztus 5. *„Álltunk három nap, főtt ételt nem kaptunk.”*

Augusztus 7. *„Itt sem kaptunk főtt ételt, csak kenyeret és szalonnát.”*

Petrozavodszk felé, 1915. augusztus 9.: *„Gyaloglás tovább egész nap, közben főtt étel nincs, csak szalonna, kenyér és cukros tea.”*

Az Onyega-tó környékén, hatvan kilométerre Petrozavodszktól 1915. augusztus 10-én barakk-táborban letelepednek és vasutat építenek. 1915. szeptember 15. *„Este érkezett kenyér”*. 1915. november 19. *„Semminémű ebédet és vacsorát nem kapunk, úgy szintén huszadikán sem. Itt elég nyomorúságos az élet. Egyszer adnak naponta, ami délben vagy levest kevés hússal, v. csak egy kis kását egy kis szalonnával. A kenyér fekete, vizes és szinte ehetetlen. Ezt kapunk eleget, illetve azért elég, mert nem bírjuk megenni. Van nap, hogy semmi főtt ételt nem kapunk, csak meleg vizet és kenyeret.*

Szibéria felé utazva, 1916. január 17. *„Eddig a vonaton főztek naponta, vagy két naponta egyszer. Csáját a vonaton levő kályhán főzünk hóból. Most 3 napja nem kaptunk már főtt ételt.”*

Tyurmai fogolytábor, 1916 február 17. *„Itt a koszt még rosszabb, mint Nerektán”*¹⁴,

¹² teáztunk

¹³ vételeztünk

¹⁴ Nereкта: város Moszkvától északra a hasonló nevű folyó – a Volga mellékfolyója – partján.

mert itt hetenként csak egyszer van hús, ott meg ott meg szerdán-pénteken hal, egyéb napokon mindig volt egy kevés kis hús a levesben.”

1916. március 28. *„Éjjélkor komisz, rossz menázi volt Jekatyerinburgban.”*

Novo-Nyikolaj 1916. május 22.: *„Egy Hét óta nincs hús.”* Május 28.: *„Két hét óta csak ma kaptunk húst.”*

Tobolszkban, ahol három és fél évet töltöttek, a fogoly éjjelente gyakran kazánt fűtött egy marék káposztáért, hogy elkerülje a skorbutot.

Szentpétervárott 1920. *„December 1-én a Szabornaja fogházba vittek. December 30-án a Szabornajából a 2. lágernek nevezett börtönbe vittek, ahol c. 180 magyar tiszt és intelligens volt lecsukva. Itt ebédre 1 font kenyér 3 zol.¹⁵ cukor és leves volt a napi koszt. Januárban $\frac{3}{4}$ font kenyér, áprilisban $\frac{1}{2}$ font kenyér és $\frac{1}{2}$ zol. cukor a napi adag és leves.”*

Az elszállásolás többnyire azt jelentette, hogy fedél ugyan volt a fejük felett, de többnyire a földön háltak, gyakran kettőszáz embert zsúfoltak össze egy barakkban.

1915. július 21. *„Hajnal három lehetett midőn elfogtak bennünket. Észak majd kelet felé 25-30 kilométert gyalogoltunk aznap esőben, sárban. ... Egy faluba értünk, s egypár csűrben lefeküdtünk.”*

Másnap: *„Marsoltunk tovább kelet felé egész nap, míg este egy kis erdőben lévő kommandóra¹⁶ értünk. Ott számba vettek bennünket és ismét egy nagy szénás csűrbe hajtottak, és ott lefeküdtünk.”*

1915. augusztus 28. Kurszk. *„Minket egy városszéli kőkaszárnyába vittek, ami bizony elég piszkos és rendetlen volt, s ami a fő, sok tetűvel megáldva.”*

1916. február 22. *„Reggel megérkeztünk Ivanovoba. Itt oly sok ember van egy színházféle vizes épületbe összezúfolva, hogy mi csak a priccsek alatt találunk helyet.”*

1916 április 13., Novo-Nyikolajevszk: *„Szeles csúnya az idő, még csúnyább a mi keserves barakk életünk. Minden nap fordul elő koleragyanús, flektífuszos megbetegedés. Rettenetes itt egy éjszakát virrasztani. Egyik ember nyög, másik hány, a harmadik összepiszkolja magát, kegyetlenül köhög, sír, jajgat, mindenik, mint a sátán kutyája. 220 ember, 220 nehéz beteg koncertje a barakkban s segítség az sajnos nincs, sőt nem is remélhető. A kórházak tömve, gyógyszer nincs, egyébként orvos az van elég.”*

1916. szeptember 10. *„Reggel Tyumenben kiszálltunk és bementünk az ottani lágerba. Itt is deszka barakkok vannak, de a padló nincs deszkázva.”*

1916. szeptember 15. *„Reggel Tobolszkba érünk. Itt is barakk a mi lakásunk s itt sincs padlózva.”*

¹⁵ Régi orosz súlymérték, egy zolotnyik 4,26 gramm

¹⁶ parancsnokságra

A munka – normális körülmények között – nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem az élet egyik célja is. A hadifogolytáborban a munka kényszer volt.

A fogságba esést követő harmadik héten az Onyega-tó környékén vasútépítésen dolgoznak, december végéig.

„1915. augusztus 12. Reggel megkezdtük a munkát. Az emberek földmunkát kaptak. Én őgyelgek és asztalokat gyártok.”

„13. Kommandáns helyettes¹⁷ vagyok. A tőlünk 4 km-re levő barakkhoz mentünk mohát hordani, s az egymáson fekvő oszlopok közötti réseket mohával duggattam be.”

„1915. augusztus 16. Ez a vasútvonal köti majd össze Pétervárt a Fehér tengerrel, Arhangelszkkal. Itt nincs rossz sorsunk, Egy nagy kőhöz mentünk, illetve 5 emberrel engem küldtek ki a kő szétverésére, s egész nap erre tüzeltünk, hogy könnyebben szétmálljon.”

„1915. szeptember 1. Észak felé egy barakknak ástunk alapot. Nagy eső.”

„6. H. Földmunka. Elhatároztam, hogy erősen dolgozni fogok egy hétig, s aztán ö.m.a.f.¹⁸ (fizettek a munkáért) 9. Csütörtök 10. Péntek Szép idő, földhordás. 28. Csütörtök Jó idő. Földhordás.”

„1915. 14. Csütörtök. Borult idő, földhordás egész nap.”

„1915. október 15. Péntek Földhordás egész nap.”

„1915. október 16. Szombat szép hűvös idő, egész nap fatöng ásás.”

„27. Sz. Erős hideg. Az emberek fagyott orral, fagyott térdel jöttek be a munkáról.”

„1915. december 8. Szombat Rettenetes hideg 35–40 fok.”

„10. Vasárnap 11. Hétfő Reggel Tyumenben kiszálltunk és bementünk az ottani lágerba. Itt is deszka barakkok vannak, de a padló nincs deszkázva.”

„1915. szeptember 12. Szép idő. Hajtják a társaságot kivétel nélkül fát hordani a folyópartról a lágerba”

„1915. november 1. Hat hét óta nem fizettek, s a menázi is gyengül; napról-napra hidegebb van és az emberek a munkán mind összefagynak. 12. P. Jó idő, könnyű robot.”

„1915. december 25–26. Karácsony este, de nagyon szomorú karácsony. Az emberek mindkét nap dolgoznak este.”

Mint Robinson Crusoe, szigorúan számolja a napokat, de az évek teltevel eseményeket egyre ritkábban ír le. Kiválóan sakkozott, de naplójában nem említi, hogy ott a fogságban tett szert erre a tudására, és a sakkbábukat maguk faragták.

¹⁷ parancsnokhelyettes

¹⁸ káromkodás akkoriban közismert rövidítése Gárdonyi Géza népszerű Göre Gáborjának történeteiből átvéve: ögye meg a fene.

Az egyhangúságban eseménynek számít a tobolszki barakktáborban, ha a hajósoknál is dolgozik, vagy lovas kocsival az erdőre megy fáért.

A túléléshez nélkülözhetetlen a derű és a szeretet

A túléléshez nem volt elegendő a szegényes koszt, a lelket tápláló ima és a bajtársiasság. Nélkülözhetetlen volt a derű, az apró örömök számbavétele, és az ott-honi szeretteik állandó megidézése gondolatban, vágyban és álomban. Szüleivel, és kilenc testvérével Tobolszkban már állandó levélkapcsolatban volt a tanító, csütörtökönként ír, írhat levelezőlapot. Saját nyomorúságukon is tudtak mosolyogni (miként Móricz Zsigmond *Hét krajcárjának* szegényei).

„Keservesen tapasztaljuk, hogy a padló igen kemény fekvőhely, mert a farunk egész elzsibbadt. No de fel is fogom pofozni azt az embert, aki azt meri állítani, hogy a fenyő puhafa! Próbálják meg állandóan azon aludni, majd megtudják mennyire puha.”

„Hej, cukor az élet, ö.m.a.f. mert bizony csak cukros vízen élünk csupán.”

„Átmentem a kútásókhoz, itt még lehet napot lopni.”

„Szibériába megyünk... Nem sok jót mondanak róla, de hát azt is meg kell tapasztalni a cár pénzén.”

„Bejön egy pár muszka és figyel. Persze fő helyre ültetjük, mint kedves vendéget. Midőn meglátja a nagybögőt, csodálattal tekint rá, s szinte lerí a buta pofájáról a kérdés: Szerencsétlen cigány, hogy veszed azt a nagy instrumentumot a füstös pofád alá!? No aztán megnyugszik, látván használati módját.”

„1915. Október 25–26-án éjjel szintén K. Jolánkával álmodtam; kezeink szinte egybe voltak forrva, mintha szerettük volna egymást etc. és Juliska mintha bújt volna tőlem, nem akart velem beszélni, talán haragudott rám. Azelőtti éjjeleken kétszer egymás után a Muraközi kislányokkal voltam valahol nagyobb társaságban. Álmomban tehát elég jól múlatok.”

Emberi kapcsolatok

A fogolytársakról és a közvetlen környezetről kevés szó esik a naplóban. A hadifoglyoknak nincs íróasztala, szekrénye, ahová kulcsra zárva eltehetik személyes dolgaikat. A későbbi időszakhoz képest emberségesebbnek tűnő cári Oroszország engedte a foglyok levelezését, a családjaikkal tartott kapcsolatok pedig táplálták a hadifoglyok reményeit. A fogság nélkülözéssel, járvánnyal és sok más keserűséggel járt. Mégis inkább hasznos munkaerőnek és embernek tekintették a foglyokat. A naplóban hetvennyolc oldalnyi leírás olvasható, többnyire tintával írott, és szépen olvasható sorokkal 1920-ig. Ekkor valami megváltozik. Szentpétervár-

ra szállítják őket, az orosz forradalom központjába, ahol azonnal bebörtönözik a tisztgyanusakat és az „intelligenseket”. Később, börtönszerű foglyotáborba kerülnek. A fogság hátralevő másfél esztendejéről, mindössze öt, ceruzával írott oldal tanúskodik. Neveket egyáltalán nem említ, kivéve Jeszenszkyt, akivel szökni próbáltak Észtországba. Szibériában, a tobolszki táborban szinte megszokott csütörtöki levelezésnek már nyoma sincs Szentpéterváron.

„1915. augusztus 15. Egyhangú és unalmas a vasárnap. A faluban egy jóképű asszonykát láttam, a mérnök felesége ő, egy német származású nő”.

Valahol a Ladoga-tó környékén. 1915. augusztus 29. „Semmi újabb; nagymosás. Hazamenet a faluba, egy jószívű tatárgyerek, egy kopeket erőszakolt rám. Eltettem emlékebe.”

1915. szeptember 4. „Az új sütőháznál csellengtem. Ne dobra Pán, ne harasó!¹⁹ Akármerre megyek, sehol sem tudok megállni hosszabb ideig; mert hát a munka, a földmunka nem ízlik, ö.m.a.f” Az ör nem ordít, és nem ló a foglyokra, legfeljebb azt mondja a kószálóra, Nem jó uram, nem jó! A foglyot úrnak szólítja. Békebeli idők – bár háború van.

1915. november 22. „A román barakkba mentünk Kóbor kollégával Traian bácsihoz ebédre.”

1915. december 12.vasárnap. „Sétálgatunk Kóbor kollégával s kártyázunk.”

1915. december 15. „Bementem a faluba Szalai hadnaggyal.”

1916. április 3–4. „Kiszálltunk Novo-Nikolajban, s egy barakk lágerbe mentünk. Ismerős kollégát, Székelyt találtam itt. Különben, itt van körülbelül tizenöt tanító.”

1916. május 21. vasárnap. „Ma jött vissza Sima J. Berezovkáról, s hozta a jó hírt a hazai viszonyokról.”

1917. december 21. péntek. 22. szombat „Gyönyörű éjszaki fényt láttunk.”

Szibériában nem csak szüleivel és testvéreivel folytat rendszeres levelezést, ír a felsőregmeci presbitériumnak, és barátainak is. Levélben segélyért folyamodik Svédországon és Kínán keresztül. 1916. június 22. cs. „Az invalidok²⁰ elmentek, de nem tudom haza jut-e Sebestyén Józsi, hogy hírt vigyen rólam.”

Tobolszk, 1916. szeptember 17. vasárnap. „Fürdés. A vöröskeresztes nővér megérkezett a városba. Báró Huszár kisasszony.”²¹

1916. október 8-án „Rác János zenekara játszott, A cigányok most kezdenek egy

¹⁹ Nem jó uram, nem jó!

²⁰ a rokkant hadifoglyokat (ún. csererokkantakat) a háború alatt folyamatosan szállították haza.

²¹ Huszár Andorine bárónőről van szó, aki 1916 júliusától járta a táborokat, s aki az orosz forradalom után is Oroszországban maradt és rendületlenül folytatta hadifoglyaink érdekében való munkálkodását, dacolva az akkor már személyét is fenyegető veszedelmekkel, kitartva a szenvedők mellett 1918 júniusáig.

rossz táncdalt húzni. A muszka egy darabig csak igazgatja a csizmáit, majd el kezdi járni amúgy muszkásan. A koncertet aztán befejezi a himnusz, Gotterhalte és a Rákóczi induló. Ekkor aztán mi is kimegyünk egy kicsit sétálni, és a havas estén úgy tetszett, mintha odahaza színház után hazafelé ballagtunk volna. A különbség az volt, hogy itt a színház helyiségébe kellett visszatérnünk, és ott a jó puha és tiszta priccse leheveredni. Esetleg kávéház hiányában frissítőt egy kis hideg tea, no meg a jó fekete kenyér szolgált. Hej, élet-élet betyár élet... Talán soha nem lesz már vége ennek a betyár állapotnak! 9-én kabaré előadás volt egy magyar barakkban. Elég jó apróságokat adtak le a műkedvelők.”

1916. december 31. vasárnap. „Az esztendő utolsó napja. Délután Istentiszteletet tartottunk, imát mondott Monoki kollégánk. Este kártya s beszélgetés közt fenn voltunk éjfél utánig. Éjfélkor az osztrákok egy „halottat” hoztak be, – az ágykendőt, – s elől két papnak öltözött alak, gyertyával kezükben, beszédet mondott a „halott” felett, s egy nagy nyírfa seprőt vízbe mártva beszentelték a „halottat.” Akkor azután eltemetvén muzsikaszóval a „halottat” b.u.é-t kívántunk. Az egész barakkot felvertük a jókívánatokkal. Hajnalban kilencórakor muzsikaszóra ébredtünk. Ráczék játszottak. Azután még két malacbanda játszott.”

Nappal dacosan tartják magukat, kevés a szó. Éjjel a fogoly álmában, a század maradéka fogságba esés helyett áttöri az ellenséges acélgyűrűt, amin túl a szeretteik ölelő karja várja őket. Valóságosan azonban csak kevesen érnek haza, közöttük a sebesült tanító, aki átlőtt lábával még táncolni fog unokája lakodalmán.

„Éjjel édesanyámmal álmodtam, mint mostanában nagyon sűrűn. Szegény előbb pörölt apámmal, s azután egy bús kuruc dalt kezdett dalolni, s apámmal együtt eldalolták. Kár, hogy mire felébredtem, a dalt elfeledtem. Mily jó is aludni, akkor legalább mindig otthon vagyok kedveseim közt, vagy lánytársaságban.” Talán nem véletlen, hogy szüleitől kuruc dalt hall álmában. Régen otthon a konyhai csendelet képerete mögött rejtőzött a bujdosó fejedelem, Rákóczi Ferencnek a képe. A fogoly öt éves volt, amikor a szíve alatt a tizedik gyermekét hordozó édesanyját először látta sírni. 1894-et írtak, akkor halt meg a családjában mindig áhitattal emlegetett Kossuth Lajos.

A túlélést segíthette szüleinek életre szóló intelme és üzenete is, melyet egy családi fénykép hátoldalára írtak, mikor fiúk elvégezte a nagykőrösi tanítóképzőt:

„A kölcsönös felebaráti szeretet a boldog földi élet titka. E szeretet nevében fogadd szívesen e családi képet, ami emlékeztessen és vigyen vissza a boldog ifjú korba. Addig kell fejlődni a Keresztyénnek, nőni lélekben az igén, míg csak szeretetté, vigasztalássá, sőt kenyérré nem válik mások számára. Régi divatú Jézusról szóló evangéliumra ma is szükség van, mindenki éljen meg, és szolgálja a nagy Közöséget. Isten békéje, segítõ jobbja, egymás szeretete, magyar munka! Ez mentse meg lelkeinket a háborgástól, kicsinyhitűségtől és tévelygéstől! A szeretet-, és testvériség

érzése legyőzi a munka robot ízét! Légy életművész: építsd és szépítsd az emberek világát! Holtig a szépet és a jót keresd, és az igazságot hirdesd. Hitvalló egyházfenn tartó légy! Akkor életedben, halálodban boldog leszel.”

A távolban levő szerettek egymás sorsáról, ha levelezhettek is, gyakran csak három-négy hónap elteltével értesülhettek.

A bajtársiasság és a felebaráti szeretet szép példáját írta meg vitéz Nagy Endre, a *Két halott* című versében (részlet):

Utánozták a holt írását
Szívük szép sugallatára
... ne tudja meg az ősz anya,
Hogy sír borult ifjú fiára
... Aztán történt, hogy az anyóka
Szenderült el egy őszi reggel
Most a szomszédok súgtak össze:
„Istenem! Mi lesz a Gyerekekkel?”

A halott anyó vén betűit
Másolgatták vigyázva ... szépen...
S a két halott, ím ír... felelget...
Az irgalmasság szent nevében!...

Említésre méltó változás a tobolszki hadifoglyok életében 1919 őszén következett be. A polgárháború, a fehérek és vörösek közötti harc elérte Tobolszkot is, amelyet végül a vörösök 1919 szeptemberében elfoglaltak. 1920. június 6-án elindították a magyar hadifoglyokat vasúton Szentpétervárra, ahová negyven nap múlva, július közepén érkeztek meg. Az orosz forradalom központjában „tizenhetünket letartóztattak, mint tisztgyanús és intelligens elemeket.” Sikertelen szökési kísérlete után a tanító, megjárta a hírhedt Cseka börtönét is. Onnan a 2. számú lágernek nevezett börtönbe vitték, ahol száznyolcvan „magyar tiszt és intelligens volt lecsukva.” Innentől egy évig semmiféle naplóbejegyzés nincsen. E helyről csak azt tudni, hogy a napi ételadag egy font kenyérről és három kanál cukorról, lecsökkent fél font kenyérré, és fél kanál cukorra. Levest továbbra is kaptak. 1921 nyarától indul meg a szabadulási folyamat.

„1921. június 21-én adományból: 2 konzervet, 2 font fehér cibakot²², 1 pár cipőt, 1 pokrócot, 1 pár fehéreneműt, 1 pár harisnyát, s 1 törülközőt kaptam.” Moszkvába vitték őket. „1921.október 20-án felszabadítottak bennünket, és vonatra szálltunk,

---

22 kétszersültet

Riga felé.” A háborút, fogságot túlélő magyar katonákat a Riga – Stettin – Berlin – Passau – Bécs – Sopron – Pápa útvonalon érkeztek haza 1921. november 6-án. A korábbi szövetségeseink területén, a pályaudvarokon katonazenével, vacsorával, kávéval fogadták az egykori bajtársakat. Itthon Pápán a magyar kormány képviselői – közöttük a hadügyminiszter – köszöntötték a nagy háború túlélőit. Hat év és négy hónap után újra itthon voltak végre. Szembesülniük kellett az országvesztéssel nekik is, akik százszor szembenéztek a halállal. A tanító e változásokat soha nem tartott véglegesnek. Számára az új határok csak *demarkációs vonalak* voltak, s az udvar-helyszéki felmenőkkel is rendelkező leszerelt katona Erdélyt is csak *megszállt területnek* nevezte.

A tények szerint a világháború magyar mérlege minden tekintetben rendkívül súlyos volt. Az ország területének több mint kettőharmada elveszett, halottak, sebesültek, megfogyatkozva hazatérő fogságba esettek százezrei... Mégis nagyszüleink nemzedéke mindössze kettő évtized állhatatos munkájával, és az igazság győzedelmébe vetett tántoríthatatlan hitével talpra állította a kivéreztetésre ítélt hazát. Az a hús esztendő akkor értékelhető csak igazán, ha a magunk mögött hagyott harminc esztendővel vetjük össze. Nagyapámat, a tanítót Csóton a leszerelő táborból november 17-én engedték el. Szomorú kötelességek vártak még rá itthon. Vajon milyen lehetett megvinni, az elesett bajtársak halálhírét, azok családjának? Sok megélt fájdalom után, az embertelenségből visszatérve egy emberséges világba, helyt akart állni azokért is, akik soha nem térhettek vissza. Ő maga a Károly Csapatkereszt²³, és a Sebesültek érme viselésére szerzett jogosultságot.

Hazaérkezése után kettő héttel a tanító már ismét Felsőregmecen tanított, ahol a helyi egyházi hivatal véleménye szerint: *„az egyházközség ügy tanítói, mint kántori működésével – a fogság alatt és fogság után – a legteljesebb mértékben meg van elégedve, és az egész gyülekezet osztatlan tiszteletét és szeretetét bírja”.*

A felsőregmeci közjegyző bíró aláírásával kiállított igazolás szerint: *„Felsőregmec község alulírott elöljárói hivatalos hitelességgel igazoljuk, hogy Kiss László ref. népiskolai tanító, községünkbeli lakos a forradalmi mozgalmak lezajlása alatt orosz hadifogságban, távol volt, ahonnan 1921 évi november hó elején tért vissza. – Igazoljuk, hogy visszatérése után semmiféle igazoló eljárás alatt nem állott, miután közismert tény, hogy erkölcsi és politikai tekintetben mindig és mindenütt kifogástalan magaviseletet tanúsított.”*

Nagyapám, néhai Kiss László Kecskeméten született 1889. július 18-án tízgyer-

²³ Megszerzéséhez 12 heti harctéri szolgálat és harcban való részvétel kellett (rendfokozatra való tekintet nélkül). Tömeges adományozása és csekély anyagi értéke ellenére a Károly Csapatkereszt nagy presztízsű elismerés volt, odaítélését szigorúan szabályozták: a hadifoglyok is csak igazolásuk után kaphatták meg.

mekes családban, nyolcadikként. Közelebbi felmenői Kecskeméten és Nagykőrösön kovácmesterek, szűrszabók és gazdálkodók voltak. 1911-ben Nagykőrösön szerzet népiskolai tanítói oklevelet, és még az évben Felsőregmecen kezdett tanítani. A nagy háború hét esztendőre elragadta tanítványaitól, szeretteitől. 1922-ben megnősült, családot alapított. A Komárom megyei kömlődi egyház presbitériuma 1923-ban választotta meg tanítónak. A tanítói esküben ilyen sorokat olvashatunk többek között: „... a tanítói tisztemmel járó kötelességeket mindenkor lelkiismeretesen, híven és pontosan teljesítem és a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar hazaszeretetében fogom nevelni. Isten engem úgy segítjen.”

Mivel tizenkét éven át egy szobában lakhattam vele és így én magam is tanítványa lehettem, tanúsíthatom, hogy esküjét megtartotta. Általa számomra – és bizonyára a volt diákjai számára is – a már letűnt idők is egészen közel kerültek. Volt tanítványai szerint „szigorú volt, de embert nevelt belőlünk. Ha azt mondta, hogy a kakas csípje meg, akkor tudtuk, hogy előkerülhet a pálca is.” A '60-as években odaültetett a rádióhoz és együtt hallgattuk Arany János *Toldiját*, színházi közvetítéseket... Míg olvasni nem tudtam, ő olvasta fel nekem többek között az *Egri csillagokat*. Kántortanító maradt ő haláláig. Munkáját elismerték. 1942-ben a Dunántúli Egyházi Kerület Püspöki Hivatala „egyházunk tanügye érdekében eltöltött érdemes munkálkodása némi elismeréséül” igazgatói címmel tüntette ki. Idős korában is derűs társasági életet élt. 1959-ben nagyszüleim hozzánk, Székesfehérvárra költöztek. Míg ereje engedte, nagyapám vasárnaponta istentiszteletre járt, a gyülekezett kórusában énekelt, és naponta *hatvan csepp* bort megivott. Szomorúan vette tudomásul, hogy heti rendszerességgel látogatott baráti köre egyre inkább fogy. Halottak napján mindig, az egyik székesfehérvári első világháborús emlékmű – a „69-es előre!” – oldalát díszítő rohamsisakhoz virágot helyezett. Megélhette dédunokái megszületését, és kilencvenkét éves korában csatlakozhatott újból bajtársaihoz, a mennyei seregben.